

СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО — ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ПРАВА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Для світової правової культури знаковими символами є Закони Ману, Закони царя Хамурапі, Кодекс Юстиніана, Кодекс Наполеона. Цей перелік був би неповним без представника східнослов'янської правової сім'ї — Статутів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ), видатної пам'ятки права литовського, українського і білоруського народів, джерела права, яке суттєво вплинуло на розвиток права інших країн, зокрема слов'янських — Речі Посполитої, Чехії та Московської держави.

Нині вже загально визнаним є факт, що Статути ВКЛ — це своєрідні феномени феодального права Європи і що XVI століття в історії ВКЛ є століттям процвітання кодифікації права. Відомий політичний діяч Річі Посполитої Г. Колонтай на сеймі 1791 року характеризував Статут 1588 року як книгу, що «робить повагу людському розуму... складену так розумно, особливо щодо видів покарання, що її можна вважати найдосконалішою книгою законів у всій Європі» [1, 38]. Не даремно Статути, ці унікальні литовські, білоруські, українські історичні джерела, правові і культурні пам'ятки, близько двохсот років досліджувалися вченими багатьох країн (Литви і Білорусі, Польщі і Росії, України і Чехії). Серед дослідників такі знаменитості, як професори Вільнюського університету Ігнас Данілавічюс і Йоахимас Лельовяліс, польські історики і просвітителі Тадеуш Чацький, Вацлав Мацеєвський, Стефан Еренкройц і багато інших; чех — Гермелд Ірічек; відомі російські професори — Федір Леонтович і Матвій Любавський; українці — Оникій Малиновський, Степан Борисенко; відомий білоруський історик, академік Володимир Пічета; литовці Каунаського університету, а пізніше — перші професори Вільнюського університету: Константінас Яблонскіс, Ігнас Йонінас, Аугустінас Янулайтіс. Безліч істориків, юристів і філософів досліджують цю пам'ятку історії та права і в наш час. Поміж них литовські професори Станіслав Лазутка і Станіслав Вансявічус, польський академік Юліуш Бардах, українці — Петро Музиченко, Сергій Ківалов, Анатолій Паньков, Світлана Ковальова, Михайло Крумаленко, Ігор Усенко та ін. Виникає питання, чому вчена спільнота і в минулому і тепер приділяє так багато уваги Статутам ВКЛ? А, мабуть, тому, що ще й сьогодні викликають подив та захоплення досконалість змісту Статутів, толерантність та виваженість його правових норм, можливість зведення в одному нормативному акті вікових напрацювань багатьох народів.

Укладачі Статуту 1529 року не називали його «Статутом». У той час це були «Права писані». Але незабаром в екземплярах, переписаних з оригіналу і перекладених латинською мовою, він уже називається «Статутом Великого князівства Литовського» (у копії Лаурінаса 1531 р.), просто «Статутом Литви» (у Пулавській копії 1538 р.).

У більшості видань та джерел XVI століття Перший Статут (1529) називається просто Статутом, а Другий (1566) і Третій (1588) вже і в оригіналах називаються Статутами Великого князівства Литовського.

Зауважимо, що Статут 1529 року певною мірою був шляхетською конституцією. Він надавав широкі права всьому стану шляхти, незважаючи на матеріальне становище і приналежність до тієї чи іншої віри. Нагадаємо, що ВКЛ вже за часів Міндаугаса своїм етнічним складом було далеко не однорідним. 2/3 його території склали землі Білорусії, України і Московської держави. Етнографічна Литва складала всього лише десятку частку всієї території держави і четверту частку її жителів. Звичайно, що за таких умов православне населення було домінуючим. За правління Казимира Ягайла виникла гостра потреба зрівняти православних у правах з католиками, оскільки за Городельським привілеєм 1413 року католицькі магнати і шляхта користувалися більшими правами, ніж православні, що викликало цілком обґрунтовані протести з боку останніх. Цю несправедливість вже намагалися виправити у привілеї Казимира 1447 року. Але остаточно православні урівнювалися з католиками лише за нормами Статуту 1529 року. Зазначимо, що урівняння в правах торкалося тільки панівної групи.

Письмова фіксація феодальних прав, досягнувши певного рівня консолідації, є закономірним явищем, властивим майже всім державам. ВКЛ у цьому сенсі нічим не відрізнялося від інших феодальних держав. Як відомо, найдавнішим з писаних кодексів Європи була «Салічна Правда» (*Lex Sallica*), що з'явилася ще в V–VI століттях. Інший, вже досконаліший судейник — Саксонське Зерцало (*Lex Saxonum*) був складений в 802–803 роках.

На початку XI століття (1016–1036) світ побачила Руська Правда, судейник Київської Русі. Всі ці судейники раннього феодалізму були недосконалими, майже всі вони стосувалися виключно однієї галузі права — правового покарання. Але й пізніші судейники Європи — польські Статути Петркова (1346) і Вісліці (1347), судейник Сербського короля Стефана Душана (1349), государя Московської держави Івана III (1497) і, нарешті, судейник імператора Священної Римської імперії германської нації Карла V відомий в історії під назвою «Кароліна» (1532) — не порівняти зі Статутом ВКЛ 1529 року. Вони не схожі не лише за своїм обсягом, який у них у декілька разів менший, але й за змістом, за завершеністю правових формулювань, досконалістю правової мови і, найголовніше, за властивим для цього Статуту слов'янським духом, поєднаним з ідеями європейського Ренесансу.

Задасмося питанням, чому ж так трапилося, що Статут 1529 року, а згодом і Статути 1566 і 1588 років стояли на щабель вище за вказані судейники, які обставини сприяли проведенню такої досконалої на той час кодифікації?

1. Увійшовши до складу Великого князівства Литовського, українці та білоруси разом з мовою, православною вірою та правом принесли з собою особливий слов'янський менталітет, тісно пов'язаний з багатотисячолітньою культурою народу, закріпленими у його підсвідомості способами реагування на зміни, що визначають поведінку народу в цілому і кожної людини зокрема. Ця колек-

тивна підсвідомість є «всеконтролюючим відбитком наших предків, починаючи з незапам'ятних часів, як відлуння доісторичних подій, до якого кожне століття додає низку своїх змін і відмінностей» [2, 122]. У XIV–XV століттях вплив слов'янської колективної правосвідомості на розвиток права Великого князівства Литовського був всеосяжним. Відсутність власного писемного законодавства змушувало державу використовувати поряд зі своїм руське звичаєве право і Руську Правду. Основи руської правової системи, започаткованої в Київській Русі, трансформувалися у якісно новому вигляді в литовсько-руському праві. Детальні дослідження показали, що Статут 1529 року був не тільки кодифікацією, побудованою на звичаєвому, земському праві й Руській Правді, а й містив у собі деякі романістичні елементи. К. Кораній констатував поряд з іншими впливами на Статут «виразну рецепцію римського права» [3, 11]. Так, на норми римського права опирались положення, які обмежували колективну відповідальність у кримінальних справах. З Інституцій були запозичені норми про осіб, здатних складати заповіт (розд. V, арт. 15), про свідків, які мали бути при складанні заповіту (розд. V, арт. 13). В інших випадках, наприклад при формуванні інституту шляхетського права, відбувся синтез норм руського і польського права. Оскільки ВКЛ знаходилося в унії з Польщею, цілком природним було те, що при вирішенні питань про відновлення шляхетського звання великокнязівський суд звертався до польської судової практики і польського законодавства, де процес оформлення шляхетського стану вже завершився. У цьому випадку норми польського права про «вивід шляхетства» зустрілися з нормами руського права і їх синтез створив досконалу систему шляхетського права Великого князівства Литовського.

Таким чином, правові цінності інших країн, примножені на слов'янський менталітет, стали надбанням правової системи, яка формувалася у Великому князівстві Литовському.

2. Якщо у більшості країн Європи римське право ставало основою кодифікаційних робіт, а отже і основою правової доктрини, то у Великому князівстві Литовському ця доктрина, як вже зазначалося, формувалася під значним впливом звичаєвого права, часто у протиборстві норм місцевого звичаєвого і римського права. Одна з основних форм діалогу двох культур — взаємодія через конфлікт, яке веде до інтенсивного запозичення у супротивника значних культурних елементів. Правова доктрина створювалася на консенсусі між звичаєвим і римським правом, що сприяло процесу раціоналізації і концептуалізації права. Ці процеси безболісно проходили у тих галузях права, де раціоналізація досягла найбільшого прогресу, наприклад у зобов'язувальному праві, а найважче — в спадковому і сімейному праві, де вікові традиції успішно протистояли новим поняттям і правовим концепціям.

3. Ніде в Європі, окрім Польщі, феодали не користувалися такою кількістю прав і свобод. Проте під час кодифікації Першого, а особливо Другого і Третього Статутів завдяки цим свободам панівна група досягла того, що в них якомога докладніше для нормалізації стосунків між собою і стосунків з правителем — великим князем були записані всі права і привілеї шляхти, не лише

в галузі кримінального (як у всіх раніше вказаних судебниках), але й державного, цивільного, сімейного, земельного права, було детально регламентовано діяльність судів і суддів. Ці «необмежені свободи, врешті-решт, вилилися в повну анархію і вбили саму державу» [4, 14].

4. Як згадувалося раніше, ВКЛ було великою державою, дуже строкатою за своїм етнічним, державним і релігійним складом. Істотною особливістю правового життя ВКЛ і релігійно-суспільної ситуації в цілому було мирне співіснування православ'я, католицизму, протестантизму, іудаїзму та мусульманства. Жодна з великих релігійних груп — перш за все, католиків і православних у той час не переважувала. Це визначило релігійну терпимість серед феодалів і усього населення, завдяки чому «історія ВКЛ, на відміну від історії більшості європейських країн практично не знала серйозних конфліктів на етнорелігійному ґрунті» [5, с. 7]. «Державне правове регулювання становища різних етно-релігійних груп, — як правильно зазначає М. Крумаленко, — визначалося тенденцією до уніфікації та зближення їхнього правового статусу, що було підґрунтям для створення засад громадянського суспільства» [5, 206] у ВКЛ. Саме цим пояснюється світський характер Статутів.

5. На початку XVI століття високого рівня у ВКЛ досягла правова думка. І хоча тут на той час ще не існувало власних університетів, проте освічених правників, які створювали підґрунтя науки права, було достатньо. Більшість із них працювала у великокнязівській канцелярії, яка була своєрідним штабом по проведенню кодифікаційних робіт. Чимало молодих людей, не тільки дітей заможних феодалів, але й середніх, і навіть дрібних землевласників, міщан отримували вищу юридичну освіту в університетах Європи. У ВКЛ було багато державних діячів, писарів, священників, просто людей, освічених в галузі права і політики, які мали свої бібліотеки, закінчили у свій час Краківський, Празький й інші університети Європи. З часом ці спеціалісти з юридичною освітою, серед яких було багато й українців, займали найважливіші державні і духовні посади: П. Гольшанський (луцький єпископ), М. Гоштаутас (київський воевода), М. Вежгайло (секретар короля, а з 1528 року єпископ Києва), А. Гоштаутас (канцлер), Л. Салега (канцлер). У багатьох з них, зокрема в А. Гоштаутаса, були багаті бібліотеки з великою кількістю юридичної літератури, що свідчило про їхню обізнаність з питань римського права та права країн Західної Європи. Саме правова освіченість вказаних осіб додавала їм відповідного соціального престижу. Таким чином, великокнязівська канцелярія мала достатню кількість високоосвічених юристів, здатних провести кодифікацію права на найвищому рівні. Реорганізація і удосконалення діяльності великокнязівської канцелярії, поява у ній освічених юристів позитивно вплинули і на нижчі подібні установи, де ведення документації стало нормою, а рівень оформлення письмових документів наблизився до вимог європейських стандартів того часу. Але щоб досягти цих стандартів, канцелярській молоді треба було багато працювати, доки всі закони й супутні їм юридичні формули не закарбовувалися у пам'яті до автоматизму. Отже, і з цієї точки зору, кодифікаційні роботи у Великому князівстві Литовському були добре підготовленими. І якщо Польща мала на

той час тільки правознавців, то Велике князівство Литовське мало і право і правознавців. На думку одного з найавторитетніших дослідників кодифікації законодавства у Великому князівстві Литовському І. І. Лаппо, саме правова думка, яка досягла тут високого рівня, а також правосвідомість усього шляхетського стану підготували підґрунтя для кодифікаційних робіт [6, 434].

6. Високого рівня правової культури досягла офіційна мова ВКЛ, яку ми називаємо (хоча й не всі з цим погоджуються) старою українсько-білоруською мовою. В офіційних паперах ВКЛ вона почала застосовуватися вже наприкінці XIII — на початку XIV століття. Литовці тоді своєї писемності ще не мали. У XVI столітті ця мова отримала статус державної. Але серед дослідників як з приводу назви мови, так і її державного статусу єдиної думки немає.

Історики монархічного напрямку (а історіографи ВКЛ майже всі були представниками цього напрямку) вважали її руською мовою. Деякі з них, наприклад І. І. Лаппо, бажаючи відокремити цю мову від московської державної мови XV–XVI століть, пропонував називати її «литовсько-руською». Він заперечував яку б то не було схожість її з літературною білоруською мовою. «...Білоруська мова ніколи не була мовою руської писемності» [7, 533], — категорично стверджував учений. Ряд істориків, швидше за традицією, називали її «давньоруською» мовою. Сучасні білоруські історики називають її «білоруською». З білоруських істориків найоб'єктивніше її оцінював відомий історик В. Пічета, який, описуючи Литовську Метрику як пам'ятку білоруської культури і мови, стверджував, що написана вона не чистою білоруською мовою. Він писав: «Формуючись на основі білоруської мови, почала створюватися літературна мова тих років. Це була офіційна мова документів Великого князівства Литовського, творцями якої були писарі канцелярії, основу якої склали елементи давньоруської і білоруської мов, домінувала перша, і, з часом, елементи польської мови, що проникли до неї» [8, 488]. Такий опис мови є найбільш наближеним до дійсності, але з певними застереженнями. Справа в тому, що твердження про існування єдиної давньоруської мови є не більше ніж міфом. Злиття усіх східнослов'янських союзів, племен і діалектів у єдиний етномовний масив у Київській державі не відбулося, тому немає жодних підстав говорити про єдині давньоруську народність та давньоруську народнорозмовну мову як історичну реальність. У давньоруський період намітилося формування кількох народностей, мова кожної з яких мала свій яскраво виражений діалект. Для кожного регіону характерною з дідів-прадідів була своя діалектична форма. Так виникають староукраїнська і старобілоруська мови.

Що ж до мови ВКЛ, яку у Статутах названо «руською», то у цьому випадку справедливо говорити про тісну взаємодію староукраїнської та старобілоруської мов і виникнення ділової старої українсько-білоруської писемної мови, розквіт якої припадає саме на XV–XVI століття. Ретельний аналіз текстів Статутів, проведений одеськими науковцями, свідчить про те, що руською тоді вважали мову, яка своїм корінням сягала до Київської Русі й була підґрунтям для староукраїнської і старобілоруської. Не слід говорити про якусь єдину літературну мову у Великому князівстві Литовському, такої просто не існува-

ло. Залежно від того, у якій місцевості писар переписував текст Статуту, у ньому відбивалися й її діалектичні особливості. Наприклад, Дзялинський і Слуцький списки Статуту 1529 року використовувалися на білоруських землях, а отже писалися вони саме тут. Навпаки, список Замойських і Фірлейський список писалися на землях, які межували з українськими і їх мова суттєво відрізняється від мови попередніх списків саме своїм «українським забарвленням». На той час не існувало єдиних правил правопису і ті, хто тиражував тексти Статутів та іншу правничу літературу на місцях, намагалися наблизити писані закони до населення, а отже і виражали їх тим мовним діалектом, яким говорили у місцевості, для якої переписувався Статут, і яким вони самі добре володіли. Так, Другий Статут дуже короткий час діяв власне на литовських і білоруських землях — з 1566 до 1588 року. Основний ареал його розповсюдження і дії — українські землі. І саме тому його мова є ще більш українською, ніж мова, якою був написаний Перший Статут. Зауважимо: староукраїнською є мова тих списків Другого Статуту, які дійшли до нас. Староукраїнською називав її один з найпопулярніших дослідників Статуту 1566 року В. Радельюнас [9, 70]. Отже, проблеми — якою мовою написані Статуту Великого князівства Литовського — не повинно існувати. Ми маємо тільки визначитись, як називати цю мову. Більшість дослідників називають її старою українсько-білоруською діловою писемною мовою і з цим слід погодитись. Ця мова була черговим етапом історичного розвитку української і білоруської літературної та правничої мов.

Тепер щодо державного статусу мови ВКЛ. Відомо, що у ті часи поняття «державна мова» не існувало, і Статуту це не фіксували. Один із кодифікаторів і видавець Третього Статуту, віце-канцлер Лев Сапега (пізніше канцлер ВКЛ), у передмові до цього Статуту писав: «А вже якому народу і соромно прав своїх не знати, поготів і нам, адже не чужою якою мовою, але своєю власною права писані маємо...» [10, 23]. Отже, для Лева Сапегу мова Статутів — це «своя власна» мова. Справа у тому, що більшість законів у феодальній Європі того часу були записані латинською мовою. Якщо в Першому Статуті про мову навіть не згадувалося — їй тоді ніщо не загрожувало, то в Третьому Статуті, коли експансія польської мови в суспільство стала очевидною, особливо після Люблінської унії, в першому артикулі четвертого розділу був обумовлений і статус цієї мови в державному житті: «А писар земський має по-руські літерами і словами руськими всі листи, виписи і позви писати, а не іншою мовою і словами». «Інша мова» — це польська і частково латинська. Отже, цим артикулом «руська мова» узаконювалася як державна.

Часто виникає питання, який з трьох Статутів ВКЛ найважливіший. Слід було б відповісти, що всі три важливі. Перший, оскільки він був перший і для свого часу досить-таки досконалий, у ньому були урегульовані усі існуючі відносини. Третій — як найдосконаліший з усіх сторін. Другий — був як би своєрідним містком між двома феодальними епохами, переходом від панування магнатів, яке було узаконене Першим Статутом, до повного панування шляхти за Третім Статутом. У Другому Статуті усім землевласникам, незалежно від

величини їхнього землеволодіння, були надані повні права і свободи, узаконено затвердження шляхетської демократії.

Підбиваючи підсумок відзначимо, що зміст Статутів є найдосконалішим відбитком епохи, відображає розвиток у ВКЛ товарно-грошових відносин і появу ростків капіталізму, а також ідей Реформації і гуманізму. Норми Статутів відбивають рівень правового життя, стратегічні напрями розвитку правової культури суспільства. Статути містили норми, які обмежували владу господаря і пануючої верхівки. Ряд артикулів Статутів зобов'язував господаря і державні органи управління поступати у відповідності з нормами права, піклуватися про інтереси держави і народу. Було нормативно закріплено принципи віротерпимості та рівності всіх перед законом. Власники отримали більш широкі права відчувувати свої маєтки. Була обмежена можливість застосування покарань до неповнолітніх.

Статути Великого князівства Литовського як пам'ятка права литовського і слов'янських народів стали виключним явищем в європейській історії права і по праву зайняли одне з чільних місць у переліку найвидатніших досягнень правової думки людства.

Народи, які створили ще в епоху феодалізму таку пам'ятку суспільної думки, писемності, права і культури, мають усі підстави гордитися нею.

Література

1. Статут Вялікага княства Літоўскага: Тэксты. Давед. Кампт. / Беларусь. Сав. Энцикл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мн.: БелСЭ, 1989.
2. Юнг К. Апатитическая психология. — М., 1995.
3. Koranyi K. O niektorych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529 // Ksiega pamiatkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy widania pierwszego Statutu Litewskiego. — Wilno, 1935.
4. Lazutka S. Lietuvos statutai, ju kurejai ir sprocha. — Kaunas, 1994.
5. Крумаленко М. В. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XI–XII ст. — О., 2008.
6. Lappo J. Senosios Lietuvos teisine samone // Vairas. — 1934. — № 4.
7. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. Т. 1, ч. 1–2. — Каунас, 1934–1936.
8. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. — М., 1961.
9. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. — 1973. — № 4.
10. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Пап'юкова. — О.: Юрид. а-ра, 2004. — (Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.; Т. 3, кн. 2).

Анотація

Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського — видатна пам'ятка права слов'янських народів. — Стаття.

У статті розглядаються та аналізуються обставини, які сприяли кодифікації права у Великому князівстві Литовському у XVI ст. Вказується на вирішальну роль у цьому процесі слов'янського фактора. Розглядаються такі обставини, як мовний та етнорелігійний фактори, розвиток наукової думки, значення для правотворчого процесу освітнього фактора. Робиться висновок про те, що Статути Великого князівства Литовського як пам'ятка права литовського і слов'янських народів стали виключним явищем в європейській історії права і по праву зайняли одне з чільних місць у переліку найвидатніших досягнень правової думки людства.

Ключові слова: Статути Великого князівства Литовського, пам'ятка права, слов'янський менталітет, правова культура, наукова думка, мовний фактор, етнорелігійний фактор.